

QADIMGI SO'G'DIYONA VA XORAZM SHAHARSOZLIGI TARIXI

ShDPI Ijtimoiy fanlar fakulteti talabalari

Abdisamadova Gulmira Shavkat qizi

Shodiyeva Sitora Aktam qizi.

***Annotatsiya** Mazkur maqolada qadimgi So'g'diyona va Xorazm shaharsozligi tarixi o'rganiladi. Ushbu hududlar o'ziga xos shaharsozlik an'analariga ega bo'lib, ular uzoq davrlarda sug'orish tizimlari, savdo yo'llari va me'moriy inshootlar bilan rivojlangan. So'g'diyona shaharlarida murakkab arxitektura va xalqaro savdo tarmoqlari asosiy o'rin tutgan bo'lsa, Xorazmda mustahkam qal'alar, sug'orish tizimlari va madaniy markazlar shakllangan. Maqolada ushbu hududlarning tarixiy ahamiyati va shaharsozlik sohasidagi o'ziga xos jihatlari tahlil qilinadi.*

***Kalit so'zlar:** So'g'diyona, Xorazm, shaharsozlik tarixi, qadimgi me'morlik, Tuproqqal'a, Qo'yqirilganqal'a, baqtriy tili, arxeologik tadqiqotlar, madaniy meros, ijtimoiy-iqtisodiy hayot, hunarmandchilik, diniy e'tiqodlar, Markaziy Osiyo, ilmiy tadqiqotlar.*

***Annotation:** This article explores the history of ancient Sogdiana and Khwarezm urbanism. These regions developed unique urban traditions, characterized by advanced irrigation systems, trade routes, and architectural structures. In Sogdiana, complex architecture and international trade networks were prominent, while in Khwarezm, fortified citadels, irrigation systems, and cultural centers emerged. The article analyzes the historical significance of these regions and their distinctive features in urban planning.*

***Keywords:** Sogdiana, Khwarezm, history of urbanism, ancient architecture, Tuproqqala, Qoyqirilganqala, Bactrian language, archaeological research, cultural heritage, social-economic life, craftsmanship, religious beliefs, Central Asia, scientific research.*

Аннотация. В данной статье рассматривается история городского строительства древней Согдианы и Хорезма. Эти регионы обладали уникальными традициями градостроительства, развиваясь на протяжении долгого времени благодаря ирригационным системам, торговым путям и архитектурным сооружениям. В городах Согдианы основное внимание уделялось сложной архитектуре и международным торговым сетям, в то время как в Хорезме развивались крепкие крепости, ирригационные системы и культурные центры. В статье анализируется историческое значение этих регионов и их особенности в области градостроительства.

Ключевые слова: Согдиана, Хорезм, история урбанизма, древняя архитектура, Тупроккала, Койкырылганкала, бактрийский язык, археологические исследования, культурное наследие, социально-экономическая жизнь, ремесла, религиозные верования, Центральная Азия, научные исследования.

Kirish. Qadimgi So'g'diyona va Xorazm, Markaziy Osiyo tarixida o'ziga xos o'rin tutgan hududlardir. Bu mintaqalarda joylashgan shaharlar nafaqat o'z zamonining iqtisodiy va madaniy markazlari bo'lib, balki shaharsozlik va arxitektura sohalarida ham katta yutuqlarga erishgan. So'g'diyona va Xorazm shaharsozligi, o'zining murakkab irrigatsiya tizimlari, savdo yo'llari va me'moriy inshootlari bilan ajralib turadi. So'g'diyona va Xorazm shaharlarining qadimgi tarixini o'rganish, ularning bugungi kunda ham Markaziy Osiyo tarixiga qo'shgan ulushini anglashda muhim ahamiyatga ega.

Asosiy qism: Sug'd tarixiga bevosita aloqador manbalarni aniqlash va ma'lumotlarning ishonchlilik darajasini belgilashda ularning qanday muhitda yaratilganligi ham muhimdir. Sug'd tarixiga oid nisbatan keng ma'lumot keltirilgan sug'diy, xitoy, arab-fors, qadimgi turkiy tilidagi manbalar tahliliga bag'ishlangan bir qator tadqiqotlar amalga oshirilgan. Boshqa tillar, xususan, baqtriy ("Baqtriya" iborasi geografik ma'noni ifodalash uchun ishlatilgan. Geografik ma'nodan farqli bo'lishi uchun yozuv va tilni ifodalash maqsadida

“baqtriy” atamasini ishlatish ma’qul deb topildi) tilidagi manbalar tahlili tadqiqotchilar nazaridan birmuncha chetda qolgan. Ushbu manbalarni tadqiq etish Sug’d konfederatsiyasi tarixining ba’zi xususiyatlarini o’rganishda muhim ahamiyatga ega. Chunki shu asosda Sug’d tarixining birlamchi va yordamchi manbalari aniqlanadi hamda ma’lumotlarning real tarixiy jarayonlarga bog’liqligi qay darajada ekanligi o’z aksini topadi. Qolaversa, turli tillardagi manbalar mualliflarning u yoki bu jihatdan (masalan, etnik yoki siyosiy jihatdan) mansubligi tarixiy jarayonlarni qanchalik darajada xolis aks ettirilganligini aniqlashda muhim omil sanaladi. Sug’d konfederatsiyasi tarixining ba’zi qirralari aks ettirilgan baqtriy tillardagi manbalarning rus tilidagi nashrlari asosida muammoni tadqiq etishga harakat qilish ham muhim hisoblanib, ushbu manbalarda Sug’d konfederatsiyasi tarixiga maxsus bob yoki bo‘lim ajratilmagan bo‘lsa-da, ulardan muammoning ba’zi qirralarini yoritishda unumli foydalanish mumkin. Baqtriy tili va ushbu til asosidagi yunon yozuvi (keyinchalik mil. avv. II-I asrlarda yunon alifbosi asosida baqtriyaliklar o‘z yozuvlarini ishlab chiqqanlar), sug’diy til tarqalgan hududga qo‘shni bo‘lgan mintaqalardan biri hisoblanadi. Geografik joylashuviga ko‘ra, Sug’dning janubiy hududlari ilk o‘rta asrlarda Toxariston (tarixiy Baqtriya) bilan chegaradosh bo‘lib, ushbu mintaqalar tarixi bir-biri bilan bog‘liq. Ammo Sug’d tarixi bilan bog‘liq ma’lumotlar ko‘pgina baqtriy manbalarda uchramaydi. Masalan, 1905-yil A. fon Le Kok tomonidan Tuyok daryosi (Turfon / Sharqiy Turkiston) vohasidan topilgan “Berlin eftalit parchalari” deb nomlanuvchi baqtriycha hujjatlar, Andre Marik tomonidan 1957–1959-yillarda Surx-Kotaldan topilgan kushonlar davriga oid baqtriycha diniy hujjatlar, 1962-yil Eski Termizning Qoratepa ibodatxonasi xarobalaridan topilgan diniy mazmundagi hujjatlar, sovet-afg‘on ekspeditsiyasi tomonidan 1973 – 1974-yilda Shimoliy Afg‘onistondagi Dilberjin shahar xarobasidan topilgan baqtriycha yozuv mashqi namunalarda Sug’d konfederatsiyasi xususidagi ma’lumotlar uchramaydi. XX asrning 30-yillaridan boshlab to shu asrning 90- yillarigacha bo‘lgan yarim asrdan ortiq bir davr mobaynida esa S.G. Klyashtorniy, L.N. Gumilev, O.I.Smirnova, V.A. Livshits,

L.I. Albaum, A. Beleniskiy, S.K. Kabanov, kabi sovet tarixchilari, shu jumladan, markaziy osiyolik G. G'ofurov, B. G'oibov, E.V. Rtveladze, R. Sulaymonov, M. Is'hoqov kabi tarixchi va arxeolog olimlar Sug'd va undagi hukmdorliklar, ularning geografik joylashuvi masalasiga to'xtalishgan [1]

Xorazmda shaharsozlik san'ati, ayniqsa, monumental me'morlik miloddan avval 1-ming yillik o'rtalaridan to milodiy VIII asr boshlarigacha o'tgan davr ichida keng rivojlangan. Katta qal'alar, xususan, poytaxt shahar (Tuproqqal'a, Kat) hudud ibodatxonasi (Hazorasp), maqbaralar (Chirikrabort) va boshqa turdagi jamoat binolari qad ko'targan. Tuproqqal'ada 3 minorali qarorgoh, muhtasham shohona saroy (sahni 280 kv.m), markaziy ko'chalar bo'ylab joylashtirilgan hunarmandchilik turar joylari va bozor o'rin olgan. Shaharda hunarmandchilikning turli sohalari: kulolchilik, temirchilik, misgarlik, qurolsozlik, zargarlik, binokorlik va to'qimachilik yuksak darajada rivoj topgan. Tuproqqal'a xarobalaridan topilgan turli xildagi ashyolar, xususan, tasviriy san'at asarlarining ayrim bo'laklari, loydan ishlangan haykallar, devoriy rangli tasvir (chiltor chalayotgan ayol, qo'lida anor tutgan ma'buda Nohid), tabiat manzaralari va sopol haykalchalar, badiiy yuksak darajada yasalgan. Yog'och va chirmga qadimiy xorazmiy yozuvida bitilgan hujjatlar o'lka aholisi ma'naviyatini asosi bo'lgan savodxonlik darajasidan dalolat berardi. Qadimgi Xorazm hududida arxeologlar Quyqirilgan-qal'a yodgorligini tadqiq qilishdi—ibodatxona va rasadxona sifatida foydalanilgan inshoot miloddan avvalgi IV—III asrlarda barpo etilgan. Miloddan avval II asr boshlarida sak qabilalari tomonidan yodgorlik vayron qilingan.[2] Tuzilma diametri 44 metr bo'lgan silindrsimon ikki qavatli bino bo'lib, uning atrofida 14 metr masofada mustahkam devorlar qurilgan; markaziy bino va devorlar orasidagi bo'sh joy turar-joy binolari bilan qurilgan. Taxminlarga ko'ra, markaziy bino Xorazm shohlari maqbarasi va zardushtiyalar ibodatxonasi sifatida ishlatilgan. [3] Quyqirilgan-qal'ada osmonning ba'zi qismlarida ba'zi yulduzlarni kuzatish mumkin edi. Antik mualliflar qadimgi Xorazm qal'alalari to'g'risida deyarli hech qanday ma'lumot qoldirishmagan. Baqtriya bilan Sug'd mudofaa inshootlari to'g'risida Aleksandr yurishlar tarixi

bilan bog‘liq, mazmunan xilma-xil materialga ega bo‘lsak, olis Xorazming faqat antik davri tarixi biz uchun mavhumligicha qolmoqda.

Xorazmning antik davr shaharlarining o‘rganilish tarixini ikki bosqichga ajratishimiz kerak.

1-bosqich XX asr 90-yillariga qadar amalga oshirilgan arxeologik tadqiqotlar

2-bosqich Mustaqillik yillarida olib borilgan arxeologik tadqiqotlar.

Xorazm ekspeditsiyasining S. P. Tolstoy, Ya.G‘. G‘ulomov va E.A.Polyakovdan iborat tarkibdagi qidirish guruhi 1938-yilda ishni davom ettirdi.[4] Bu guruh 14 ta yodgorlikni tekshirdi. Qo‘yqirilganqal'a, Qo‘rg‘oshinqal'a, Bozorqal'a, Jonbosqal'a, Qizilqal'a, 7 ta Tuproqqal'a, Katta va Kichik Qirqqiz, Anqaqal'a, Qo‘ziqirilganqal'a tekshirildi. Bu ish natijasida mil. avv. IV asr — mil. IV asr yodgorliklari katta majmui va ularning sanasi aniqroq belgilandi. 1939-yilda Xorazm ekspeditsiyasi arxeologik qidirish ishlarini uch yo‘nalishda olib bordi. Natijada 16 ta yodgorlik arxeologik jihatdan tekshirildi. Bu arxeologik ekspeditsiyalarda S.P.Tolstov hissasi nihoyatda katta. U inson bu o‘lkani sevar, uning tarixiy qimmatini yaxshi tushunar edi. "Qadimgi Xorazm" degan monumental asarida shunday deb yozadi: "Bu ekspeditsiya muallifning kelajakda qiladigan ishlarining yo‘nalishini belgilab berdi. Xilma-xil tasodifiy vazifalar uning e‘tiborini har qancha chalg‘itmasin, bari bir o‘ziga xos O‘rta Osiyo "Misri"ning tarixi, etnografiyasi va arxeologiyasi bilan qiziqdi16. Olim 1937-1940-yillarda arxeologik izlanishlar olib bordi va "Xorazm sivilizatsiyasi" degan tushunchani arxeologiya faniga olib kirdi. atalgan, u Kat shahridan avval bunyod etilgan. Hozirgi kunda Darjash shahri Amudaryoning o'ng sohilida, Xorazm vohasida joylashgan Oqshaxonqal'a bilan bog'lanmoqda. Shahar to'rtburchak shakida bo'lib, qalin mudofaa devorlari bilan o'ralgan. Devorlarning tashqi tomonida va burchaklarida burjlar joylashgan, devorlarning balandligi taxminan 12-13 metrdan iborat bo'lgan.

Qo‘yqirilganqal’a – Antik davr qang‘yuy davri yodgorligi Qo‘yqirilganqal’a hisoblanib, mil.avv IV-III milodiy I asrlarga tegishli. S.P.Tolstov tomonidan

1938-yilda aniqlangan bo'lib, 1951 yildan keng miqiyosda tadqiq ishlari o'tkazildi. Ushbu yodgorlik janubiy-g'arbiy Oqchadaryo deltasi tekisliklarida, To'rtko'l shahridan 22 km Janubi-Sharqda, Ellikqal'a tumanida Eski Kaltaminor kanali yonida joylashgan.[5] Arxeolog olimlarning ma'lumotlariga ko'ra Qo'yqinlangal'ada odamlarning yashagan davri mil.avv. IV-III asrlardan milodiy III-IV asrlargacha dvom etgan. Bu shahar qadimgi xorazmshohlar davlatining ilmiy madaniy markazi bo'lgan. Yodgorlikda 1937-yilda S.P.Tolstov, Y.G'. G'ulomov va E.A.Polyakovdan iborat arxeologiya guruhi qazishma ishlarini olib borganlar. Yodgorlik aylana shaklida bulib, aylanasi 86 m, 5 m. qalinlikdagi devor bilan o'rab olingan, 9 minoraga ega. Qal'a markazida ikki qavatli silindr shaklida uy joylashgan, uning aylanasi 42 m. Bu S.P.Tolstovning fikricha, sayyoralarni kuzatadigan joy bo'lgan. Shu bilan birga bu yodgorlik mayitlarni joylashtiradigan joy bo'lishi ham ehtimoldan xoli emas. Chunki suyaklarni saqlaydigan, loydan qilingan ostadonlar ko'plab topildi. Ostadon va uning yuqori qismi hamda qopqog'i odam haykalchalari bilan bezatilgan. Mana maqolangizning to'liq shakli:

Xulosa. Mazkur maqolada Sug'diyona va Xorazm shaharsozligining tarixiy ahamiyati va o'ziga xos jihatlari tahlil qilindi. Tuproqqal'a va Qo'yqirilganqal'a kabi yodgorliklar bu hududlarning arxitektura, madaniyat va iqtisodiy rivojlanishiga oid yangi ilmiy ma'lumotlar taqdim etdi. Shuningdek, Baqtriya tilidagi manbalar ham So'g'diyona va Xorazm tarixining ayrim jihatlarni o'rganishda muhim ahamiyatga ega. Ushbu ilmiy tadqiqotlar, Markaziy Osiyo shaharsozligining rivojlanishini va uning madaniy merosini o'rganishga katta hissa qo'shmoqda.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR RO'YHATI.

1. S.Q.Norboyev., "Sug'dning qadimgi davr tarixiy geografiyasiga doir ayrim mulohazalar", Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb masalalari-xalqaro simpozium materiallari. – Tosh-2023, 487-bet

2. Mirzo Ulug‘ek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti. O‘zbekiston tarixi 1-kitob. Oliy o‘quv yurtlari tarix fakulteti talabalari uchun darslik. Toshkent “VNESHINVESTPROM” 2019-yil. 246 bet.
3. G‘ayratdin Xo‘janiyazov. Qadimgi Xorazm mudofaa inshootlari. Mil.avv VI asrdan milodiy IV asrgacha. Toshkent “O‘zbekiston” 2007-yil. 24-bet
4. Kidiriyazov M.Sh, Kidiriyazov O.Sh. Antik davr Xorazm sivilizatsiyasi tarixi. Nukus-2014-yil. 30-31-betlar
5. Xorazm tarixi 1-jild. Urganch 1997-yil. 91-bet
6. Ягодин В.Н., Хелмс С.У., Ходжаниязов Г.Х.. О работах Ташкьфманской Международной археологической экспедиции 1995 г. //Вестник ККО АН РУз. № 3. 1996 г